

PAULA GAARD

Bókmenntagagnrýni í Færeyjum

Er kreppa forsenda tilvistar?

„Ég viðurkenni ekki vald blaðagagnrýnninnar.“ Þannig kemst rithöfundurinn og ritstjórinn Shökufe Heiberg að orði í grein í danska dagblaðinu *Information* 16. desember 2022. Þar segist hún meðal annars hafa látið þess getið í fréttatilkynningu, sem hún sendi frá sér með nýútkominni bók sinni, að hún yrði ekki send gagnrýnendum til umsagnar en gjarnan á einhvern annan þann vettvang sem varðar lestur og skoðanaskipti um bókmenntir.¹

Þann 30. október 2022 festi færeyski rithöfundurinn Lív Maria Róadóttir Jæger róttækt pólitískt ljóð, ritað á brúnan umbúðapappír, upp á vegg á götu í Tórshavn með athugasemdinni „má hvorki greina né gagnrýna“.²

Þótt varla beri að skilja orð þessara tveggja rithöfunda bókstaflega þá vitna þau um tiltekna afstöðu eða hneigð í norrænum bókmenntaheimi okkar daga og segja nokkuð um þann hug sem rithöfundar bera til gagnrýnenda og um gagnrýni sem tjáningarform. Það er hvorki nýtt né óvenjulegt að rithöfundar bregðist hart við opinberri gagnrýni sem sjálfsögðu viðbragði við því sem þeir senda frá sér enda hafa margir rithöfundar fyrir lýst vanþóknun sinni á gagnrýnendum og ýmsir bókmenntafræðingar fjallað um það mál.³ En þessi þungu orð fela í

¹ Shökufe Heiberg, „Forfatter og redaktør. Jeg anerkender ikke anmelderens autoritet“, *Information*, 16. desember 2022, sótt 14. febrúar 2023 á https://www.information.dk/kultur/2022/12/forfatter-redaktoer-alerkender-anmeldelsensautoritet?fbclid=IwAR2rMoCmj0t2Z0CdcJaL_QIcQZtvX5hJw7eBDhtDC3CV6TsI7Yh2q2X110w.

² Kinna Poulsen, „LJÓÐ LJÓÐ LJÓÐ yvir land“, *Listaportal*, 31. október 2022, sótt 13. febrúar 2023 á <https://www.listaportal.com/tidindi/2022/10/31/ljs-ljs-ljs-yvirland?fbclid=IwAR3YVBunJD0c3hQPLaOgawBd2JXYTD6TmZOo05akNjymdGfAmO5kyoXN0qw>.

³ Paula Gaard, *Verjuroða ummælarans*, Fróðskapur, 2022, bls. 32–35; Erik Bjerck Hagen, *Litteraturkritikk. En introduksjon*, Oslo: Universitetsforlaget, 2004, bls. 13; Rónán McDonald, *The Death of the Critic*. New York: Continuum, 2007, bls. 8–10.

sér uppreisn gegn valdi gagnrýnandans í heimi bókmenntanna og ítreka það að hið ritaða orð skuli standa sjálfstætt og sterkt án þess að bókmenntagreining og gagnrýni slævi boðskapinn. Þau eru beinlínis yfirlýsingar gegn þeirri hugsjón sem mótað hefur lýðræðissamfélag okkar – hugsjóninni um frjáls skoðanaskipti þar sem gagnrýni er eitt af tækjum tjáningarfrelsisins.

Í gagnrýni er fólgið mikið vald. Í sögulegu tilliti hefur hún átt sinn tryggja sess í umræðu um bókmenntir, sem birtast á markaði, og kynningu þeirra. Hún á sinn þátt í að miðla ritverki frá höfundu til lesenda og kynnir þeim að bók hafi verið útgefin. Þá kann gagnrýni að hafa áhrif á það hvernig lesendur bregðast við ritverki og með því móti er gagnrýnandinn iðulega hliðvörður bókmenntastofnunarinnar því að hann ákveður hvað hann velur til að gagnrýna og hefur áhrif á það hvaða verk menn nálgast, kaupa og lesa. Gagnrýni kann með öðrum orðum að skipta sköpum um það hvernig ritverki reidur af, annars vegar hvernig samtíminn tekur verkinu og hins vegar hvaða rými það fær í bókmenntasögum framtíðar.

Bókmenntagagnrýni hefur ekki aðeins illt orð á sér meðal rithöfunda heldur hefur hún sérstaka stöðu í samfélagi líðandi stundar. Stafræn tækni nútímans hefur orðið til þess að gagnrýni sem sérstakt tjáningarform, í eðli sínu bundið blaðamennsku og skilyrt af prentuðum útgáfumiðlum, hefur nú fundið sér nýtt form, nýjan vettvang, sem breytir innihaldi gagnrýninnar og nær að seilast víðar til lesenda, á annan hátt en áður. Sú gagnrýni sem við þekkjum úr blöðum og tímaritum og leitast við að upplýsa, greina og dæma á nú í samkeppni á samfélagsmiðlum þar sem útgefendur, vinir og stuðningsmenn höfundar tjá hug sinn og skoðun á nýútgefnum verkum. Fyrir vikið á gagnrýni sem sjálfstætt tjáningarform í vök að verjast og gagnrýnendur settir í þá stöðu að verða víða að verja rétt sinn til að gagnrýna.

Grein þessi fjallar um ritaða færeyska gagnrýni í sögulegu og norrænu tilliti. Með því að líta til sögu færeyskrar bókmenntagagnrýni og þeirrar ögrunar sem felst í fjölmiðlum nýrra tíma er hér sett spurningarmerki við það sem í samfélagi okkar daga er lýst sem kreppu – mögulega nýtilkominni – eða það sem kalla mætti tilvistarskilyrði gagnrýninnar, ekki síst í hinu örsmáa samfélagi Færeyinga þar sem opinber bókmenntagagnrýni hefur frá upphafi verið iðkuð af þolgæði og seiglu þótt þessu tiltekna textaformi hafi verið skorinn þröngur stakkur og það átt erfitt uppdráttar. Sem aldrei fyrr er brýnt að verja bókmenntasköpun og skrif um bókmenntir á tímum þegar hugvísindi standa frammi fyrir miklum þrýstingi og krafan um nýtjagildi seillist inn í heim bókmennta og fræðirannsóknna.

Greinin er byggð þannig upp að fyrst er saga bókmenntagagnrýni í Færeyjum rakin í ljósi þeirra rannsókna sem fyrir liggja. Því næst er fjallað um rann-

sóknir og kenningar sem hver á sinn hátt sýna glögg að það er síður en svo nýtt í sögunni að gagnrýnendur finni sig knúna til að verja ummæli sín og réttinn til að gagnrýna. Eftir að nýir samfélagsmiðlar tóku að ögra hefðbundinni gagnrýni sem tjáningarformi hafa fræðimenn og aðrir unnendur bókmennta reynt að koma orðum að þeirri áskorun sem þar er að mæta. Hér er leitast við að gera grein fyrir þessum sjónarmiðum með því að reifa eldri sjónarmið og sögu með þá hjartsýni að leiðarljósi að kreppa boði ekki endalok þess tjáningarforms sem um ræðir heldur megi líta á hana sem nauðsynlegan þátt eða drifkraft í þeirri menningu sem lýtur að bókmenntum, forsendu þess að bókmenntagagnrýni nái að lifa.

Færeyska bókmenntastofnunin

Sem tjáningarform á rituð gagnrýni sér tiltölulega unga sögu. Þó að menn hafi tjáð sig um ritverk allt frá dögum Aristótelesar þá var það fyrst þegar hinn upplýsti borgari fann sinn vettvang til tjáningar og markað fyrir fréttir í dagblöðum og tímaritum á 18. öld að formleg gagnrýni náði að blómstra í slíkum miðlum eins og dönsku bókmenntafræðingarnir Thomas Bredsdorff, John Chr. Jørgensen og Finn Klysner hafa bent á.⁴ Í Færeyjum birtist gagnrýni um bókmenntir í fyrsta sinn í elstu færeysku blöðunum um sama leyti og fyrstu bækur komu út á færeysku, um aldamótin 1900.⁵ Þó að saga bókmenntagagnrýni í Færeyjum hefjist langtum síðar en í öðrum löndum Vestur-Evrópu þá ber hún sama svip eins og vikið verður að síðar.

Þótt færeysk bókmenntastofnun og umræðuvettvangur hennar líkist mjög því sem er í grannlöndunum þá er munurinn sá að hún er agnarsmá, í örlitlu málsamfélagi. Með þau orð ítalska bókmenntafræðingsins Franco Moretti í huga, að stærð sé sjaldnast bara stærð og segi fátt í sjálfu sér, að meira máli skipti hver áhrif hennar séu á formgerð sérhverrar menningarstofnunar, þá má halda því fram að þegar færeyskur gagnrýnandi gefst upp við iðju sína kunni það að breyta formgerð færeyskrar bókmenntastofnunar. Moretti tekur dæmi af rekstri lítilla bókasafna og segir að þegar safn dregur saman seglin og hættir að hafa tiltekna bók á boðstólum, til dæmis bók á erlendu tungumáli, þá sé bókasafnið að breytast á afdrifaríkan hátt, verið sé að úthýsa bókum á erlendum tungumálum

⁴ Thomas Bredsdorff, John Chr. Jørgensen og Finn Klysner, „Anmeldelsen er en avisartikel. Forhistorie om kritik og anmelderi“, *Anmelderi*, ritsjórar Thomas Bredsdorff, John Chr. Jørgensen og Finn Klysner, Forfatterne og A/S Fremad af 1979, 1983, bls. 7–13, hér bls. 7.

⁵ Paula Gaard, *Verjuroða ummælarans*, bls. 166–173.

og eitt grundvallarhlutverk safnsins úr sögunni.⁶ Dæminu er ætlað að vekja máls á því hve viðkvæm lítil bókmenntastofnun getur verið. Í því sambandi hafa fær-
eyski bókmenntafræðingurinn Bergur Rønne Moberg og kollegi hans, banda-
ríska bókmenntafræðingurinn David Damrosch, ritað grein þar sem þeir nýta sér
hugtakið *ultraminor*, ættað frá Moretti, til að rökstyðja að munur sé á smáum bók-
menntavettvangi (*minor*) og örsmáum (*ultraminor*) og að sá munur kunni að skipta
sköpum um allt menningarstarf og vitundarlíf.⁷ Þeir félagar benda á að danskur
bókmenntaheimur sé lítill (*minor*) og standi í vissu tilliti á jaðri bókmenntalífs í
Evrópu, en sé þó stórveldi miðað við hinn örsmáa (*ultraminor*) bókmenntaheim
Færeyinga sem lítur til Kaupmannahafnar sem miðju menningarinnar.⁸

Bergur Rønne Moberg hefur lýst færeyskri menningu svo að hún markist af
skorti sem þýði að í menningarlegu tilliti sé brugðist við með ráðstöfunum til
að mæta þessum skorti: „Færeyskt samfélag skortir vissulega trausta og öfluga
hámenningu hvað bókmenntir varðar en þessi menning hefur líka átt þátt í að
gera ráðstafanir sem mæta þeim skorti.“⁹ Hann bendir á að *þrátt fyrir* skortinn
og einmitt *af hans sökum* hafi færeysk menning fundið sinn styrk. „Kannski má
segja að allur hinn færeyski bókmenntaheimur – það er að segja þar sem um list-
ræna færni er að ræða – sé „fágaður viðvaningsháttur“ í orðsins bestu merkingu.
Þetta er menning sem finnur sinn styrk þrátt fyrir skortinn en nærast jafnframt
á honum.“¹⁰ Hér verður ekki vikið nánar að þeirri gagnrýni sem til er vitnað
en hún er samt hluti af þeirri keðjuverkun sem Bergur Rønne Moberg talar
um þegar hann fullyrðir að færeyskt bókmenntalíf einkennist af skorti á öllum
sviðum. Hann tiltekur menntastofnanir, bókasöfn, útvarp, sjónvarp, styrkjakerfi,
útgefendur, ýmis lista- og menningarsamtök og nefnir líka hversu mennta- og
rannsóknarstofnanir standa veikt að vígi, hve samfélagsumræða er máttlítill, sér-
fræðipækking takmörkuð og markaðurinn ofurlítill.¹¹

⁶ Franco Moretti, *Atlas of the European Novel 1800–1900*, London og New York: Verso, 1998, bls. 147–148.

⁷ Bergur Rønne Moberg og David Damrosch, „Introduction. Defining the Ultraminor“, *Journal of World Literature* 2/2017, bls. 133–137.

⁸ Sama rit, bls. 136.

⁹ Bergur Rønne Moberg, „Færøpolitisme – Faroepolitanism“, *Perspektiver på Henrik Stangerup – og andre nordiske forfattere*, København: Beewolf Press, 2014, bls. 127–256, hér bls. 128.

¹⁰ Sama rit, bls. 136.

¹¹ Bergur Rønne Moberg, „The Ultraminor to be or Not to be. Deprivation and compensation strategies in Faroese literature“, *Journal of World Literature* 2/2017, bls. 196–216, hér bls. 199.

Upphaf bókmenntagagnrýni í Færeyjum

Í Færeyjum hafa menn fjallað um bókmenntir frá því að fyrstu útgefnu blöðin litu dagsins ljós á færeysku árið 1889; gagnrýnin er með öðrum orðum jafn löng sögu færeyskra nútímabókmennta. Þó var hún í upphafi veга ekki fagleg í þeim skilningi sem nútíminn kýs að leggja í það orð, líkt og Terry Eagleton hefur lýst.¹² Hana skorti sjálfstæða orðræðuhefð, óháða siðferðishugmyndum, menntun og trú þess sem ritaði. Hér var beinlínis um að ræða bókmenntalegt andsvar við bókmenntum, tilfinningabundið *viðbragð* án skýrrar uppbyggingar. Gagnrýninni var fyrst og fremst ætlað að fræða og upplýsa en bókmenntirnar ekki ræddar á þeirra eigin forsendum og gagnrýnandinn talaði máli mennta og upplýsingar án þess að um eiginlega textarýni væri að ræða.

Elstu dæmi hér eru textar sem bregðast við öðrum textum, til dæmis með því að enduryrkja eða yrkja gegn texta, nánast „viðbragð“ lesanda sem kann lítt að meta það sem fram er borið, svo sem ef honum þykir það grafa undan góðu siðferði. Sem dæmi má nefna kvæði gegn kvæðinu „Vaagen“, þar sem „gagnrýnandinn“ hirtir skáldið fyrir að þakka það ekki Guði að skipið Vaagen slapp úr sjávarháská,¹³ og síðan ummæli um þýðingar Jakobs Jakobsen á smásögum eftir Guy de Maupassant (1850–1893) þar sem ritdómarinn sakar þýðandann um að bera erlendar (franskar) hugsanir á borð fyrir Færeyinga.¹⁴ Bókmenntafræðingarnir Malan Marnersdóttir og Turið Sigurðardóttir telja höfundinn trúlega vera ritstjóra *Föringatíðinda*, Rasmus Effersøe (1857–1916), og ljóst sé að honum mislíki bæði stafsetning Jakobs, sögur Maupassant og að þær skuli yfirleitt vera þýddar.¹⁵ Lesa má þessa umsögn sem nokkra heimild um bókmenntasmekk Færeyinga undir lok 19. aldar því að tuttugu árum síðar var Maupassant í öðrum ummælum sagður meistari í sagnagerð.¹⁶

Sú hugsjón, að hlutverk bókmennta væri að efla vitund og sjálfsvirðingu þjóðar, skipti hér fyrst og fremst máli og því má líta á þessi ummæli sem lið í þeirri viðleitni að mennta og upplýsa færeyska þjóð. Tungan skyldi taka mið af hinu forna norræna máli og því féll stafsetning Jakobs Jakobsen, sem fylgdi framburði, ekki fyllilega í kramið, né heldur erlendir menningarstraumar samtímans. Slík „viðbrögð“, undanfarar eiginlegrar gagnrýni, sýna að sem sjálfstætt tjáningarform átti færeysk bókmenntagagnrýni eftir að finna sinn farveg.

¹² Terry Eagleton, *The Function of Criticism*, Verso, 1984/2005, bls. 18.

¹³ Andras Sámason, „Vaagen“, *Föringatíðindi*, 15. mars 1894.

¹⁴ „Tvær smásögur“, *Föringatíðindi*, 1. des. 1890.

¹⁵ Malan Marnersdóttir og Turið Sigurðardóttir, *Bókmentasöga* 1, Nám, 2011, bls. 460.

¹⁶ Sama rit, bls. 409.

Nýjar kröfur um listræna færní

Á þessum tíma má þó sjá ritdóma í blöðum sem vitna um skýra vitund um það tjáningarform sem um ræðir. Ritstjóri á *Tingakrossi*, skáldið, þýðandinn og listmálarinn Kristín í Geil birti ritdóma um bókmenntir undir dulnefnunum „Anmelder“, „C“, „Trop“ og „X“¹⁷, og hann birti frá fyrstu tíð gagnrýni í blöðunum *Føringatíðindi* (1890–1901), *Dúgván* (1894–1928) og *Tingakrossur* (1901–1990).

Í *Føringatíðindum* 1899 ritar hann undir dulnefninu „C“ um *Smásangir og sálmar* (1899) sem Félag Færeyinga í Kaupmannahöfn gaf út. Hann fjallar um útgáfuna, leggur lauslegt mat á hana og heitir loks á öll færeysk heimili að eignast bókina því að margt gott hafi hún fram að færa. Þó gagnrýnir hann málfar, stíl og val á textum.¹⁸ Í blaðinu *Dúgván* fjallar hann á dönsku um sömu bók undir dulnefninu „Anmelder“. Þar kynnir hann efnið en nú með því að ræða það sérstaklega og endar svo á að hvetja fólk til að eignast bókina. Hann bendir á að styrkur kvæða og söngva felist í forminu og gagnrýnir að þeir textar sem hylli landið og tungu þjóðarinnar vísi efnislega til fortúðarinnar. Í þessum skáldskap segist hann hvergi sjá nýja tíma og nýja þróttmikla hugsun. Þegar hann í ritdóminum „málar“ mynd af því umhverfi sem birtist í textunum segir hann hana bæði rómantíska og forneskjulega. Hann játar þó að safnið hafi sína kosti og að þar sé stöku perlur að finna, til dæmis kvæði eftir Rasmus Effersøe, en kallar eftir sönnnum skáldskap og segir að þótt sálmarnir séu fallegir og síst lakari en þeir sem Danir yrkja þá séu þeir ekki skáldskapur.¹⁹ Kristín í Geil gerir listrænar kröfur til skáldskapar, hann kallar eftir nýjum hugmyndum, nýju efni og nýju formi og leitast við að tengja færeyskan skáldskap við það sem þegar hefur öðlast sess í bókmenntum annarra þjóða. Ein ástæða þess að Kristín í Geil birti skrif sín undir dulnefnum kann að vera sú að hann hafði fleiri hlutverkum að gegna á vettvangi bókmenntanna. Sjálfur orti hann og þýddi og meðal efnis í *Smásangum og sálum*, sem hann gagnrýnir, voru frumort kvæði og þýðingar eftir hann sjálfan. Sú gagnrýni hans sem hér er lýst er ólík ummælum Sverra Patursson sem leggur áherslu á hinn þjóðernislega þátt bókarinnar og forðast beina gagnrýni: „Útgefendur hafa kosið að bókinn tæki sem víðast á öllu því sem nú er ort á færeysku og því skiljanlegt að þeir

¹⁷ Kristín í Geil hét í kirkjubókum Christen Holm Isaksen, enda voru lög um mannanöfn dönsk á þeim tíma og þar voru færeyskar orðmyndir, sem ekki samræmdust dönsku, bannaðar. Um „C“ sjá Christian Matras í *J. H. O. Djurhuus. Yrkingar 1898–1948*, Mentunargrunnur Studentafelagsins, 1998, bls. 95. Um „Anmelder“ sjá Hans Jacob Debes, *Nú er tann stundin...*, Føroya Skúlabókagrunnur, 1982, bls. 220, 271, nmgr. 11. Allt bendir til að Kristín í Geil standi líka á bak við dulnefni „Trop“ og „X“.

¹⁸ „C“, „Smásangir og sálmar“, *Føringatíðindi*, 4. maí 1899.

¹⁹ „Anmelder“, „Litteratur“, *Dúgván*, 4. maí 1899.

hafa ekki beitt teljandi hörku við val á efni.²⁰ Hér talar Sverri Patursson sem sá gagnrýnandi er spyr um *tílgang verksins*,²¹ hver ætlun útgefenda hafi verið með bókinni. Hann lætur hjá líða að gagnrýna form skáldskaparins eins og Kristin í Geil heldur leggur alla áherslu á færeyska tungu og þjóðernisbaráttu.

Litið til annarra Norðurlanda

Í *Tingakrossi* 1901 gagnrýnir Kristin í Geil ritsafnið *Dagdvölja* og ritar þá á dönsku undir dulnefninu „Trop“. Einnig hér gagnrýnir hann val á textum og bendir á að ef undan eru skildir textar eftir Friðrik Petersen og Kvívíks-Jógvan hefði bókinn orðið betri hefði hún bara haft að geyma þá texta sem þar birtast eftir útgefandann sjálfan, Sverra Patursson. Kristin í Geil bendir einnig á að formið sé helsti styrkur flestra textanna og undrast að Færeyingar skuli ekki fylgjast með straumum utan úr heimi. Ljóst er að hann þekkir vel til nýrra strauma í bókmenntum Norðurlanda, til dæmis vísar hann óbeinum orðum til fyrirlestra Georgs Brandes þegar hann talar um „Evne til at sætte Problemer under Debat“. Þá gerir hann upp á milli textanna, bendir á kosti þeirra og galla, sumt ber einfaldningslegan boðskap og annað er klaufalega orðað, en aðra texta kveður hann vera „fíngerða og innilega“ og segir þar vera „ferskar og sannar náttúru-myndir“.²² „Ferskar“ og „sannar“ eru orð sem vega þungt og þau má víða sjá í annarri gagnrýni höfundar þegar hann metur ágæti skáldskapar.

Í ritdómi sínum um fyrsta færeyska tímaritið, *Búreisíngur* (1902), er Kristin í Geil einnig gagnrýninn á það efni sem fengið hefur inni í ritinu. Hann víkur að inngangsorðunum, lýsir þeim sem „ferskum og tilgerðarlausum upphafstónum“ og segir síðan um mál og stíl: „Málið er hreint og stíllinn tær.“ Þó þykir honum setningaskipanin í fornsögustíl og hæfa lítt blaðamennsku nútímans. Nútíma-blaðamennska er hið sanna viðmið og Kristin er bæði háðskur og gagnrýninn þegar hann víkur að efni í ritinu eftir séra V. U. Hammershaimb. Þar gefur hann í skyn að það sé framlagi prests að þakka, þegar færeyskt ritmál var mótað um miðja 19. öld, að hann fær þar inni. „Ef ekki væri slík prýði að þessu tignum prýdda nafni ritmálsins okkar í fyrsta tölublaði af „Búreisíngi“ þá hefði að skaðlausu mátt sleppa því hvað innihaldið varðar.“²³

Kristin í Geil hrósar Janusi Djurhuus fyrir kvæði hans „Ódn“ og líkir honum

²⁰ Sverri Patursson, „Smásangir og sálmar“, *Fuglaframi*, 25. apríl 1899.

²¹ Sjá Steffen Hejlskov, *Sproget som et billede af Danmark*, Borgens Billigbøger 95, 1969, bls. 133–135.

²² Í frumtexta gagnrýnandans: „fine og varme Idyller“, „friske og ægte Naturskizzer“.

²³ „Trop“, „Fra boghylden“, *Tingakrossur*, 19. mars 1902.

við danska skáldið Johannes V. Jensen með sínum „hljómmiklu ljóðlínunum“ og „sanna tryllingi“.²⁴ Enn gengur þetta hrósyrði aftur, „sannur“. Kristín í Geil fellir umsögn sína inn í myndlíkingu þar sem tímaritið er hús, heimili hins færeyska mennta- og menningarlífs sem þar finnur tilefni til að vakna. Hann ber heitið *Búreisíngur* (sá sem byggir sér hús, reisir bú) saman við nafnið á blaðinu *Dimmaletting* (Dagrenning, 1878–) sem á táknrænan hátt skyldi líka boða von um nýjan dag, eins og morgunroðinn. Hann endar gagnrýni sína á tímaritið með ósk um að efni megi standa til að bæta enn einni hæð ofan á húsið.²⁵

Árið 1910 fjallar Kristín í Geil um *Bábelstormið* (1909) eftir Regin í Líð,²⁶ fyrstu skáldsögu sem út kom á færeysku, og bendir á að gildi hennar felist ekki aðeins í því að vera fyrsta skáldsaga Færeyings heldur jafnast hún fyllilega að gæðum á við skáldverk danskra, norskra og sænskra rithöfunda. Hann tekur fram að hér sé ekki um „tendens-bókmenntir“ að ræða, vísifingur hvergi á lofti þótt höfundur freistist stundum til að seilast inn í sögu sína, en það spilli henni ekki. Hann segir höfundinn draga upp mynd af „margslungnum persónum, sönnum og lifandi“. Ljóst er að hér setur Kristín í Geil fagurfræðilega eiginleika ofar boðskap og innrætingu, afstaða höfundar má ekki spilla sögunni, persónur verða að vera lifandi og sannfærandi. Gagnrýni sinni lýkur hann á að segja að hér sé um heiðarlega og trúverðuga sögu að ræða, sannkallað skáldverk.²⁷

Vitundin um tjáningarformið vaknar

Árið 1914 sendi J. H. O. Djurhuus (Janus Djurhuus, 1881–1948), höfuðskáld nýrómantísku stefunnar í Færeyjum, frá sér kvæðasafnið *Yrkingar* (1914) og var það jafnframt fyrsta færeyska kvæðabókin eftir einn og sama höfund. Í umsögn sinni tjáir gagnrýnandinn, Kristín í Geil, í fyrsta sinn tilfinningar sínar á opinskáan hátt í eftirfarandi lofi: „Sá sem leggur frá sér þessa fallegu litlu bók, gagntekinn, hrærður að hjartarótum, mun komast að raun um að hér eru á ferð *fágætar* tilraunir í stíl.“²⁸ Það leynir sér ekki að í augum gagnrýnandans er ljóðabók Janusar sannkölluð nýjung í færeyskum skáldskap. Kristín í Geil kemst svo að orði:

Aldrei hefur færeyskri tungu verið beitt af slíkum hagleik, svo lipurt að engu er líkara en hún hafi verið ritmál um aldir, hvernig hún leyfir

²⁴ Í frumtexta gagnrýnandans: „klangfyldte Vers“, „ægte følt Vildskab“.

²⁵ „Trop“, „Fra boghylden“, *Tingakrossur*, 19. mars 1902.

²⁶ Dulnefni höfundar, en hann var Rasmus Rasmussen (1871–1962).

²⁷ „X“, „Føroyskar bókmentur“, *Tingakrossur*, 22. júní 1910.

²⁸ „C“, „J. H. O. Djurhuus. Yrkingar“, *Tingakrossur*, 27. maí 1914.

höndum hans að móta sig þótt yrkisefni séu margvísleg; traust og hörð eins og tindarnir á Kollinum, Risanum og Kerlingunni, dauðakyrir eins og þokuslæða. Hér sem aldrei áður er tunga okkar sannarlega orðin sá fjaðurhamur sem skáldið þarfnast ef tilfinningar og hugsanir, allt það sem syngur í sál hans, á að takast á loft.²⁹

Hann lætur sér ekki nægja að hrósa kvæðasafninu, heldur verður svo heillaður af galdri Janusar að það litar alla gagnrýnina. Engu er líkara en hástemmd orð og sterkar myndlíkingar þurfi til að lýsa ritstíl skáldsins.

Sé titið yfir söguna má segja að samhliða fyrstu bókmenntatextum á færeysku sem birtust á prenti urðu til „ummæli“ sem voru „andsvör“ og „viðbrögð“ við tilteknum bókmenntatextum frekar en að um eiginlega ritdóma eða gagnrýni væri að ræða. Þó má snemma sjá skarpa gagnrýni á skáldskap sem borin er uppi af skýrri vitund um tjáningarformið sem um ræðir, textagagnrýni. Þar fer fremstur ritstjórinn, skáldið, þýðandinn og málarinn Kristín í Geil. Ástæða þess að ég hef lagt áherslu á hin ólíku hlutverk hans á opinberum vettvangi bókmenntanna er sú að þar birtist allt það sem síðan hefur einkennt færeyska bókmenntagagnrýni: Hún er borin uppi af einstaklingum, ekki síst hugsjónafólki, sem hafa látið til sín taka og haft áhrif á ýmsum sviðum þjóðlífsins. Af sömu ástæðu hafa þessir einstaklingar haft ýmsum hlutverkum að gegna í senn á sviði bókmenntanna – hlutverk sem í stærri samfélögum geta í nokkrum mæli haft leiðrétandi áhrif hvert á annað og þjónað þannig hlutverki hliðvarða. Hér var Kristín í Geil ráðgjafi sjálfs sín, til dæmis þegar meta skyldi í hvaða mæli hann var fær um að leggja mat á bókmenntir. Ein af þeim bókum sem hann fjallaði um og gagnrýndi var *Sálmar og sangir* sem áður var getið og þar átti hann sjálfur bæði frumort kvæði og þýðingar. Í gagnrýni sinni kýs hann að nefna þá staðreynd ekki einu orði.

Gagnrýni öðlast fastan sess

Með tímaritinu *Varðanum* (1921–) varð rituð bókmenntagagnrýni fastur þáttur í færeyskri menningarumræðu og þau faglegu efnistöð sem hófust með Kristín í Geil tóku framförum undir forystu ritstjóranna, Chr. Matras og Ríkards Long. *Varðin* hefur haft miðlægu hlutverki að gegna hvað gagnrýni varðar, útbreiðslu hennar og áhrif. Tímaritið hefur vissulega átt sína góðu og slæmu daga en lifir enn þann dag í dag og er nú eina menningartímaritið sem út kemur í Færeyjum. Þar birtist gagnrýni á bókmenntir nú sem fyrr.

Bókmenntagagnrýni í Færeyjum hefur frá upphafi verið borin uppi af ör-

²⁹ Sama rit.

fáum eldsálum og hugsjónafólki. Því er á engan hátt við hæfi að ætla gullöld gagnrýnnar stað í Færeyjum enda hefur framlag gagnrýnenda aldrei verið mikils metið eða vel launað. Þeir tímar hafa þó komið þegar gagnrýnendur fengu þokkalega umbun fyrir umsagnir og gagnrýni í dagblöð og tímarit, og einnig má nefna dæmi um tíma þegar reglufesta ríkti hvað það varðar að birta gagnrýni í blöðum og tímaritum.³⁰ Þar má til dæmis nefna tímabilið 1997–2007 þegar ritstjórar og blaðamenn lögðu sig fram um að fjalla sérstaklega um listir og menningarlíf.³¹

Færeysk bókmenntagagnrýni 1997–2007

Lítið fer fyrir rannsóknnum á iðju færeyskra gagnrýnenda en rannsókn mín á tímabilinu 1997–2007 sýnir að margt hefur breyst frá því að gagnrýni á bókmenntir birtist fyrst á prenti.³² Þar kom í ljós að nú sinna langtum fleiri gagnrýni en áður var og eftir því sem útgáfa eykst hefur rituð gagnrýni að sama skapi vaxið að umfangi. Eftir að hafa skilgreint hvað telja skuli til gagnrýni á færeyskar bókmenntir taldi ég 142 ritaðar greinar á tímabilinu.³³ Rannsóknin sýndi að sama gildir um Færeyjar og nágrannalöndin þegar spurt er hverjir skrifi. Um tveir þriðju gagnrýnenda eru karlar og einn þriðji konur.³⁴ Þar birtast ný umfjöllunarefni en jafnframt má sjá hvar eldri hugsanir og hugmyndir lifa góðu lífi, einkum þær sem lúta að þjóðerni og tungu.

Hvað varðar skoðanir á bókmenntum sem birtast í gagnrýni á ofangreindu tímabili er einkum þrennt sem vekur ágreining um það hvernig meta skuli bókmenntir. Fyrst er að nefna hversu mjög skuli halda sjónarmiðum feminisma á lofti, því næst hvaða áherslu beri að leggja á fagurfræði og þjóðerni, og loks þegar kemur að sjálfu tungumálinu: Á hvern hátt og í hvaða mæli listin leggi áherslu á hið hversdagslega, hvort hún skuli leita tjáningar í daglegu máli eða forðast hið hversdagslega og leitast við að skapa nýtt listrænt tungumál.³⁵

Ýmsir gagnrýnendur á nefndu tímaskeiði taka í meira eða minna mæli mið af sjónarmiðum feminískrar baráttu í skrifum sínum og birtist það á ýmsa vegu,

³⁰ „Ummæli av ummælinum“, Menningarþáttur í Kringvarpi Føroya, sótt 17. febrúar 2023 á <https://kvf.fo/sending/stakar-sendingar?page=1&sid=64841>. Þar lætur rithöfundurinn og bókmenntafræðingurinn Kim Simonsen þess getið að þegar hann hóf að skrifa í blöð hafi verið þokkalega greitt fyrir umsagnir og gagnrýni.

³¹ Arnbjørn Ó. Dalsgarð, *Føroysk blaðsaga 1852–2002*, Sprotin, 2002, bls. 71.

³² Paula Gaard, *Veirjurøða ummælarans*.

³³ Sama rit, bls. 449–460.

³⁴ Sama rit, bls. 325–326.

³⁵ Sama rit, bls. 405–406.

til dæmis í vali á verkum til umfjöllunar, í sjálfri gagnrýninni þar sem vísað er beinlínis til verka femínista eða hinnar ríkjandi karllægu orðræðu sem einkennir bókmenntaheiminn svo og þann fjölmiðil þar sem gagnrýnin birtist. Hér er átt við þá gagnrýni sem konur birta um skáldskap kynsystra sinna í *Kvinnutíðindum* sem Kvinnufelagið í Havn gaf út í nær hálfra öld, allt til síðustu aldamóta. Á sama skeiði má einnig sjá andfemíníska strauma í gagnrýni og umsögnum um skáldskap kvenna, ýmist í niðrandi orðavali á borð við *kaffibollaraunsei* eða *smástelpuljód*, en slíka strauma má líka merkja í lítt meðvituðu orðavali.

Sé vikið að hugsjónum þjóðernisbaráttunnar sem Sverri Patursson talaði fyrir og áður er lýst, þá má enn greina skoðanir og íhugunarefni sem lúta að þjóðerni á tímabilinu 1997–2007 þótt slíkt sé ekki sett á oddinn á þann hátt sem var um aldamótin 1900. Enn má merkja andþjóðernislega strauma sem leifar þessarar löngu liðnu fortíðar. Með þann sögulega veruleika í huga að margt hefur verið sagt um orsök þess að færayskir gagnrýnendur hafa veigrað sér við að fella neikvæða dóma um bókmenntir, hefur því verið haldið fram að færayskar bækur hafi fengið óverðskuldað hrós í þeim tilgangi að hylja og efla færayska bókmenntaiðju í magni talið og fá fleiri færayskar bækur útgefnar.³⁶ Á því tímaskeiði sem rannsakað var má sjá andóf gegn slíkri hugsun og gildismati en þess í stað hvatt til þess að leyfa listrænum viðhorfum að ráða för þegar meta skal bókmenntir og láta sjónarmið þjóðernishyggiunnar liggja.

Rannsóknin sýnir líka að tvö ólík sjónarmið þrífast hlið við hlið á því tímaskeiði sem um ræðir. Annars vegar sú skoðun að bókmenntir sem sverja sig í ætt við hefðbundið raunsæi, samdar á því máli sem tungunni er tamast, geti ekki talist list, og hins vegar það viðhorf að ef skáldskapur eigi að ná máli og listin að lifna sé nauðsynlegt að hefja sig yfir það tungumál sem okkur er nærtækast. Með öðrum orðum, hér birtist enn og aftur sú spurning hvort list geti og eigi að sýna þaulreyndum tjáningarhefðum tryggð eða hvort það að fara fram gegn hefðinni sé ófrávikjanleg krafa til listarinnar.

Þeim áratug sem lá rannsókn minni til grundvallar, 1997–2007, lauk þegar samfélagsmiðlar umbyltu fjölmiðlaheiminum. Í rannsókninni er sýnt fram á að bókmenntagagnrýni er fjölbreytt á þessu skeiði þótt tiltekna áherslur séu öðrum sterkari og setji sinn svip á tímabilið.³⁷

Nýjasta rannsókn sem gerð hefur verið á færayskri bókmenntagagnrýni er BA-ritgerð sem Maria Finnbogadóttir Arge ritaði á Fróðskaparsetri Føroya árið

³⁶ Jógvan Isaksen, *Føroyski mentunarpallurin. Greinir og ummæli*, Mentunargrunnur Studentafelagsins, 1983, bls. 12; Árni Dahl, „Bókaummæli“, *Fróðskaparrit* 33, Annales Societatis Scientiarum Færoensis, 1985, bls. 63–68.

³⁷ Paula Gaard, *Verjuroða ummælarans*, bls. 403.

2022. Þar bendir hún á að bókmenntagagnrýni og umsagnir um bókmenntir í færeyskum blöðum og tímaritum hafi að einhverju leyti þokast yfir á annan vettvang og nefnir þar til Instagram. Rannsókn hennar á færeyskri bókmenntagagnrýni sem birtist á Instagram bendir til þess að slík gagnrýni breytist að efni, stíl og framsetningu þegar hún flyst yfir á vinsæla samfélagsmiðla.³⁸ Engar aðrar rannsóknir hafa verið gerðar í Færeyjum á því hvert vægi opinberrar gagnrýni á bókmenntir er í dag. Við vitum fátt með vissu um það í hvaða mæli gagnrýni í dagblöðum hefur dregist saman og hversu mjög hún hefur flust á annan vettvang fjölmiðlunar.

Gagnrýni, fjölmiðlar og lýðræði

Hin síðari ár hefur mikil umræða átt sér stað í norrænum dagblöðum um stöðu bókmenntagagnrýni og allmargar rannsóknir hafa leitt í ljós að hún hefur að miklu leyti glatað sínu gamla rými í dagblöðum. Á Norðurlöndum sýna kannanir frá 2017 að síðasta áratug þar á undan dróst gagnrýni í dönskum dagblöðum saman um 34%³⁹, um 21% í þeim sænsku⁴⁰ og 35% í finnlandssænskum dagblöðum.⁴¹ Í norskum dagblöðum dróst blaðagagnrýni saman um nær helming á þessu sama tímabili, 2007–2017.⁴²

Þessar sviptingar í heimi fjölmiðla hafa þó ekki alfarið vakið þá svartsýni sem lesa má í blaðagreinum um ofangreindar rannsóknir og hér er vitnað til,⁴³ þar sem haft er á orði að lýðræðinu sé ógnað⁴⁴ og að allsherjar upplausn blasi við.⁴⁵

³⁸ María Finnbogadóttir Arge, *Bókmentammæli á nýggjum pallum*, óbirt BA-ritgerð, Fróðskaparsetur Føroya, Føroyamálsdeild, 2022.

³⁹ Katrine Hornstrup Yde, „Hvad sker der hvis vi smider anmelderne på porten?“, *Information*, 6. október 2017, sótt 23. janúar 2023 á <https://apps.infomedia.dk/mediarkiv/link?articles=e6726762>.

⁴⁰ Carl-Michael Edenborg, „Den vikande kritiken“, *Aftonbladet*, 13. febrúar 2018, sótt 17. febrúar 2023 á <https://www.aftonbladet.se/a/8wO1a2>.

⁴¹ Marit Lindqvist, „Kulturbevakning. Dagskritiken har minskat med 35% på tio år“, *Yle*, 26. desember 2017/4. janúar 2018, sótt 26. janúar 2023 á <https://svenska.yle.fi/artikel/2017/12/26/kulturbevakning-dagskritiken-har-minskat-med-35-procent-pa-tio-ar>.

⁴² Dag Eivind Undheim Larsen, „Kutter i kritikken“, *Klassekampen*, 11. nóvember 2017, sótt 26. janúar 2023 á <http://www.klassekampen.no/article/20171111/ARTICLE/171119990>.

⁴³ Katrine Hornstrup Yde, „Hvad sker der hvis vi smider anmelderne på porten?“, Carl-Michael Edenborg, „Den vikande kritiken“, Marit Lindqvist, „Kulturbevakning“, Dag Eivind Undheim Larsen, „Kutter i kritikken“.

⁴⁴ Dag Eivind Undheim Larsen, „Kutter i kritikken“.

⁴⁵ Carl-Michael Edenborg, „Den vikande kritiken“.

Aðrir hafa bent á nýja möguleika í breyttum heimi fjölmiðlunar þar sem lýðræði fái byr undir vængi í lífflegri skoðanaskiptum og að allir eigi þess kost að leggja orð í belg.⁴⁶ Þó að þáttur dagblaða hafi dregist saman verður víða til nýr vettvangur og má þar nefna bloggsíður, hlaðvörp og vefsíður á borð við Goodreads þar sem lesendur tjá sig um bækur og fella sína dóma. Gagnrýni hefur frá upphafi markast af þeim miðlum sem tiltækir eru og því þarf ekki að undra að þeir lagi sig að þeim möguleikum sem nú blasa við í heimi fjölmiðlunar. Þó hljótum við að spyrja hvort vægi bókmenntagagnrýni á samfélagsmiðlum sé sambærileg við það vægi sem hún hefur til skamms tíma haft í dagblöðum. Að minnsta kosti er ástæða til að gefa gaum að því að það er annars vegar munur á málefnalegri gagnrýni og hins vegar lofi útgefenda, svo og vina og kunningja þeirra sem senda frá sér bækur. Þeir síðarnefndu – útgefendur, vinir og kunningjar – hafa á samfélagsmiðlum eignast nýjan vettvang til að færa fram skoðanir sínar og hugleiðingar um bókmennir og þar fer fáum sögum af hliðvörslu.

Í Svíþjóð má heyra menn ræða þær aðstæður sem gagnrýni eru búnar í samfélagi okkar daga og spá fyrir um hvernig hinn nýi og breytti heimur höndlar gagnrýni í framtíðinni.⁴⁷ Þessar raddir berast úr ýmsum áttum, frá fræðimönnum, rithöfundum og gagnrýnendum, og hljóma oft sem aðvörun: Hver verða áhrif þessa á lýðræðið? Hér er trúlega fátt um gagnreyndan sannleika heldur hugsanir og hugrenningar þar sem menn reyna að koma orðum að þeim nýja og margbrotna fjölmiðlaheimi sem blasir við og hver áhrif hans eru og verða á einstaklinga og samfélag. Sagnfræðingurinn og tónlistarmaðurinn Rasmus Fleischer bendir á að samfélagsmiðlarnir, sem urðu til sem bjartsýn von um heim fjölmiðlunar án hliðvörslu, hafi kallað á nýjar ögranir því að vörðurinn við hliðið sé alls ekki horfinn. Í því hlutverki stendur nú algrím sem ætlað er að tryggja að miðlarnir varðveiti þann trúverðugleika sem til þarf svo að fólk með snefil af sjálfsgagnrýni vilji nálgast þá og nota. Stöku sinnum kemur þó mannskja í stað algrímsins og sér um að meta það sem fram er borið.⁴⁸

Sænski félagsfræðingurinn Karl Palmås bendir á að tekið sé að hrikta í stoðum lýðræðisins fyrir áhrif hinna nýju samfélagsmiðla sem hann segir í fyrstu hafa einkennst af jákvæðum huga um öflugra lýðræði þar sem allir mæta sem

⁴⁶ Nete Nørgaard Kristensen og Unni From, „From Ivory Tower to Cross-Media Personas“, *Journalism Practice*, 2015, bls. 1–19.

⁴⁷ Aksel Andersson, „Kritiken om 100 år“. *Framtidens kritik. Två essäer*. Ariel litterär kritik [9], 2018, bls. 7–73.

⁴⁸ Rasmus Fleischer, „Städarna i överflödet“, *Nå út, nå fram, nå in. Om distribution av litteratur, konst och kritik på 2020-talet*, ritsjóri Magnus William-Olsson, Ariel litterär kritik [13], Författarna och förlaget, 2022, bls. 43–58.

jafningjar til leiks í gagnkvæmum orðaskiptum, en hafi hins vegar leitt til þess að hugsun okkar og vitsmunir tóku að breytast. Hann leitast þar við að rökstyðja að ótaldir möguleikar manneskjunnar á samfélagsmiðlum hafi haft þau áhrif á mannsheilann að hann sundrast og telur okkur hafa vanmetið það sem hinn *sundræði* heili gerir gagnrýnum skoðanaskiptum. Við vissum ekki hvaða áhrif nýr veruleiki samfélagsmiðlanna myndi hafa á hugarstarf okkar og á lýðræðið og hefðum kannski kosið að geta stöðvað framvindu mála á miðri leið.⁴⁹ Lýðræðið, sem byggist á virkri þátttöku hins frjálsa upplýsta borgara, á þannig undir högg að sækja úr því að engin trygging er fyrir því að það sem fram er borið verði hluti af opinberri umræðu eins og var í dagblöðunum, heldur kann það sem birtist á nýjum fjölmiðlavettvangi að tynast, meira eða minna af tilviljun.

Sú mikla áskorun sem mætir rithöfundum og gagnrýnendum snýst ekki lengur um að ná *út* til almennings, heldur að ná *fram* til hans og þá ekki síður *inn* til hins einstaka lesanda. Þessi þrjú lykilorð, að ná *út*, ná *fram* og ná *inn*, nýtir sænski rithöfundurinn og gagnrýnandinn Magnus William-Olsson sér þegar hann lýsir því hve auðvelt það er fyrir hvern og einn að ná *út* til almennings, hversu erfiðara er ná *fram* á réttum stöðum því það krefst bæði fjármuna og mikillar orku að ná lengra en til lítils vinahóps, og hve ólýsanlega erfitt það reynist að ná *inn* til einstaklingsins í heimi nútímafjölmiðlunar þar sem engan sameiginlegan vettvang skoðanaskipta er að finna enda gífurlegt efni borið fram í samkeppni um athygli lesanda.⁵⁰

Með öðrum orðum, sótt er að opinberri bókmenntagagnrýni í fjölmiðlum úr ýmsum áttum. Lengi hafa rithöfundar litið þá iðju hornauga, hin síðustu ár hefur henni verið vikið burt úr dagblöðum og margir tekið að efast um það vald sem felst í þessu tiltekna tjáningarformi. Sú von, að gagnrýni myndi sinn stað á nýjum vettvangi og fengi að dafna þar, hefur líka dofnað. Nú er ljóst orðið að nýir samfélagsmiðlar tryggja ekki að bókmenntagagnrýni nái til hins almenna lesanda á vettvangi sem allt samfélag manna á aðgang að.

Þó að nýir samfélagsmiðlar hafi opnað almenningi nýja möguleika til að leita uppi og lesa gagnrýni fela þeir óneitanlega í sér ýmsar takmarkanir vegna þess hve margþættir þeir eru og starfa á mörgum og ólíkum sviðum sem almenningur á ekki sama aðgang að. Þar er hlutverki gagnrýnandans ögrað á annan hátt en áður enda nýjum heimi miðlunar að mæta.

⁴⁹ Karl Palmås, „Den förskräckligt distribuerade hjärnan“, *Nå ut, nå fram, nå in. Om distribution av litteratur, konst och kritik på 2020-talet*, ritstjóri Magnus William-Olsson, Ariel litterär kritik [13], Författarna och förlaget, 2022, bls. 9–21.

⁵⁰ Magnus William-Olsson, „Inledning“, *Nå ut, nå fram, nå in. Om distribution av litteratur, konst och kritik på 2020-talet*, ritstjóri Magnus William-Olsson, Ariel litterär kritik [13], Författarna och förlaget, 2022, bls. 5–6.

Gagnrýnandi í vörn

Í inngangi vék ég að því almæltu viðhorfi að gagnrýnendur séu heldur illa þokk- aðir meðal skálda og rithöfunda. Það telst heldur ekki lengur til tíðinda að starfi gagnrýnandans stafi ógn af nýjum fjölmiðlum og nýrri valdaskipan í samfélaginu. Því er næst fyrir að víkja að umræðu sem ýmsir hafa vakið gegnum tíðina til að lýsa hlutverki og stöðu gagnrýnandans. Höfundarnir rita á ólíkum tímum og eru ekki á einu máli um það hvert hlutverk gagnrýnandans eigi helst að vera. Þótt þeir komi úr ýmsum áttum þykist ég sjá að þeir eru á einu máli um eitt: Verkefni gagnrýnandans er erfitt og hlutverki hans er ætíð ögrað eða ógnað í misjafnlega miklum mæli.

Árið 2007 sendi írski bókmenntafræðingurinn Rónán McDonald frá sér bókina *The Death of the Critic* þar sem hann fullyrðir að sá bókmenntagagnrýnandi sem við þekkjum best liggi nú á dánarbedi. Á bókarkápunni má sjá hann liggja á grúfu með rýting í baki. McDonald segir orsakir þessa margar en að ein þeirra sé það sem gerðist eftir að Roland Barthes sendi frá sér ritgerðina „La Mort de l'auteur“ (Dauði höfundarins, 1967), þar sem Barthes snerist gegn hefðbundinni bókmenntagagnrýni, sem byggði túlkun textans á ætlu höfundarins, ævi hans og reynslu, og fullyrti þess í stað að höfundur og texti væri tvennt óskýlt. Væri höfundurinn dauður þýddi það að lesandinn væri fæddur. Fæðing lesandans, segir McDonald, þýðir þá líka að gagnrýnandinn er svo gott sem dauður, að minnsta kosti sá dæmigerði menntamaður sem allur almenningur lítur á sem leiðbeinanda þegar meta skal listaverk. Því að nú eru allir gagnrýnendur í meiri eða minni mæli og geta lýst huga sínum til listarinnar, og ein hugsun er jafn góð og gild og hver önnur.⁵¹

Árið 1932 lét danski gagnrýnandinn Henning Kehler (1891–1979) þessi háð- ulegu orð falla í ræðunni „En Kritikere Bekendelser“ (Játningar gagnrýnanda):

Eins og flestir vita er bókmenntagagnrýni í Danmörku dauð. Spurn- ingin er bara sú hvenær hún dó. Upphaflega var hún víst lögð í gröfina með Johan Ludvig Heiberg. En fann svo aftur upp á því að taka síðasta andvarpið með Georg Brandes. Og enn á ný dó hún fáeinum árum síðar ... En ekki bara við hátíðleg tækifæri. Þegar gagnrýnandi leggur endanlega frá sér pennann er dánarklukkum gagnrýninnar hringt. Varla líður sú vika árið um kring að Pétur og Páll upplýsi okkur ekki um að dönsk gagnrýni sé dauð – simmsalabimmbamm dúsaladimm ... Sá dauði bitur ekki! segir gamalt máltæki. Ákafinn í þessum eftir-

⁵¹ Rónán McDonald, *The Death of the Critic*, bls. 2–4.

mælum vekur óneitanlega grun um að það sé snöggjum meira líf í gagnrýninni en þeir kæra sig um að vita sem láta eins og þeir séu að moka yfir kistuna.⁵²

Sá háttur að tala um gagnrýnanda á dánarbeiði er dæmigerður fyrir það sem ritað hefur verið um gagnrýni gegnum tíðina og þá iðulega orðað eins og til að verja hana eða með það fyrir augum að endurreisa hana enda eigi hún annaðhvort á hættu að glata mikilvægu hlutverki sínu í samfélaginu eða hafi þegar glatað því. Þetta er lýsandi fyrir stöðu flestrar gagnrýni: Hún gerir það nánast að forsendu fyrir tilvist sinni að réttlæta og rökstyðja tilveru sína og er þar af leiðandi stöðugt í varnarstöðu.

Enski gagnrýnandinn og rithöfundurinn Matthew Arnold (1822–1888) fullyrðir í frægri grein sem oft er til vitnað, „The Function of Criticism at the Present Time“ (1865), að sátt ríki um þá skoðun að gagnrýni sé óæðri þeirri nýsköpun í texta sem um ræðir:

Allir munu líka fúslega fallast á það sjónarmið sem almennt ríkir að gagnrýni standi nýsköpun þrepi neðar. En er það satt að gagnrýni sé í raun og veru skaðleg og hættuleg iðja; er það satt að þeim tíma sem varið er í ritaða gagnrýni á verk annarra væri betur varið í frumsköpun af hvaða tagi sem vera kann?⁵³

Þó að æðsta hlutverk mannsins sé að skapa, segir Arnold, þá megi nýta hið frjálsta sköpunarafi á fleiri vegu en til að skapa skáldverk eða aðrar listir. Gagnrýnandinn hefur mikilvægu hlutverki að gegna í samfélagi sínu, segir hann, það er skylda hans að sannfæra almenning um sannleikann og hina æðstu menningu en forðast ríkjandi samfélagsstrauma. Gagnrýnandinn fylgir engum flokki og hlutverk hans er að tryggja að hinar bestu hugmyndir verði ofan á í samfélaginu, tryggja að hið besta sé borið frá einni kynslóð til annarrar.⁵⁴ Skilja má grein Matthews Arnold sem vörn til handa gagnrýninni því þar er gagnrýnandinn hafinn upp á stall við hlið skálda og rithöfunda.

Menningar- og bókmenntafræðingurinn Edward Said (1935–2003) frá Pal-

⁵² Henning Kehler, „En Kritikers Bekendelser“, *Poeter og pedanter*, Fjerde samling, København: Wilhelm Hansen, 1932, bls. 158–180, hér bls. 158.

⁵³ Matthew Arnold, „The Function of Criticism at the Present Time“, *Literary Criticism and Theory*, ritstjórar Robert Con Davis og Laurie Finke, London: Longman 1865/1989, bls. 499–515, hér bls. 500.

⁵⁴ Sama rit.

estínu lýsir efa sínum um það hvort einstaklingur, sem ætíð er hluti af einni eða annarri menningarheild, geti nokkurn tíma sýnt hlutleysi, hafið sig yfir hana og haft eitthvað það fram að færa sem felur í sér annað en samþykki og staðfestingu á sáttmála sem þegar liggur fyrir.⁵⁵ Hann gerir því miklar og sérstakar kröfur til gagnrýnandans. Kannski er ómögulegt að haggja þeirri hugsjón sem Matthew Arnold setti fram. Kannski snýst málið um það óleysanlega hlutverk að gagnrýna í samfélagi sem gagnrýnandinn er sjálfur hluti af. Í því sambandi nefnir Said þýska bókmenntagagnrýnandann og gyðinginn Erich Auerbach (1892–1957) sem flúði Evrópu nasismans og vann að verkum sínum í Ístanbúl, í útleð rétt eins og Said sjálfur, fjarri þeirri menningu sem hann var að gagnrýna. Í slíkri stöðu og engri annarri telur Said vera hægt að hugsa sér hinn óháða og hlutlaus gagnrýnanda sem megnar að hefja sig yfir sáttmála og samkomulag í samfélagi sinnar tíðar.⁵⁶ Líta má svo á að sú mynd sem Said dregur upp afhjúpi það að gagnrýnandinn verður hvað eftir annað að verja stöðu sína. Verkefni hans er með eindæmum erfitt og jafnvel óvinnandi en í fjarlægðinni sér Said lausn. Hvað Færejar varðar eru þessar hugmyndir athyglisverðar, einkum þegar haft er í huga að færeyskir gagnrýnendur hafa margir hverjir lagt mest af mörkum á árum sínum erlendis við nám og störf. Ein ástæða þessa er trúlega sú að færeyskt samfélag er örsmátt og því erfitt að lifa og starfa sem gagnrýnandi á heimaslóðum þar sem viðkomandi kemst varla hjá því í störfum og einkalífi að mæta stöðugt rithöfundum og því fólki sem stendur þeim nærri, og því sé léttara að gagnrýna úr fjarska – í útlöndum.

Sá mikli áhrifamaður í bókmenntafræðum á liðinni öld, kanadíski gagnrýnandinn og kenningasmiðurinn Northrop Frye (1912–1991), ritaði árið 1957 grein gegn Matthew Arnold sem ber sama heiti og sú sem Arnold hafði sent frá sér tæpri öld á undan, „The Function of Criticism at the Present Time“. Þar varpar Frye fram þeirri spurningu hvað réttlæti gagnrýni. Sem fyrr er ætlun hans sú að lýsa hlutverki gagnrýnandans en hún snýst upp í eins konar vörn gagnrýninni til handa, rétt eins og í tilviki Arnolds. Northrop Frye kys að sjá bókmenntagagnrýni sem vísindaiðju, ber hana saman við náttúruvísindi og bendir á að vísindi hans skorti kerfi hugtaka sem taka megri mið af. Brýnt sé að bókmenntagagnrýni seilist ofar og leiti svara við því hvernig móta megri slíkt hugtakakerfi. Nú, árið 1957, er það hlutverk gagnrýninnar að hefjast handa við að móta þetta kerfi, segir Frye.

Frye telur hlutverk bókmenntagagnrýni einkum tvenns konar, að vinna öðr-

⁵⁵ Edward Said, *The World, the Text, and the Critic*, Cambridge: Harvard University Press, 1983, bls. 24.

⁵⁶ Sama rit, bls. 5–10.

um þræði gegn því að listræn iðja freistist til að eltast við vinsældir en forða því jafnframt að menn sveipi listina dulúð. Hlutverk þess sem gagnrýnir er að sjá til þess að bókmenntir einangrist ekki í lokuðum klúbbi leyndarhyggjunnar, engum ætluð nema þeim innvígðu sem kunna að túlka torráðinn skáldskap.

Frye lítur svo á að það sé einmitt þetta sem sérkennir gagnrýnandann – það sem gagnrýnin megnar en listin ekki. Sérstaða gagnrýnandans sé sú að hann eigi sér mál en að öll list sé aftur á móti mállaus. Óneitanlega hljómar þetta eins og þversögn, segir hann, að bókmenntaverk sé mállaust, nær væri að segja það um myndlist og jafnvel tónlist, en ekki um bókmenntaverk, mótað úr orðum. En fyrir gagnrýnandanum eru bókmenntaverk eins og hver önnur vísindagögn, gögn sem eru þögul staðreynd. Höfundur skáldverks talar ekki beint til lesandans – en ef hann gerir það vantreystir hann lesandanum (og gagnrýnandanum) til að túlka texta sinn án hjálpar. Og þá er hann ekki lengur að yrkja heldur farinn að tala.

Að mati Frye starfar gagnrýnandinn á sérstökum vettvangi og því verður gagnrýnin að nálgast bókmenntir innan sérstaks ramma sem vísar til sinna eigin hugtaka. Gagnrýni verður að eiga sér sjálfstætt líf í stað þess að láta sér nægja að miðla til almennings því sem skáld og rithöfundar hafa fram að færa – og það telur hann vera eitt af sjálfsögðum hlutverkum gagnrýnandans.⁵⁷

Það sem Northrop Frye ber fram til varnar iðju gagnrýnandans miðar með öðrum orðum að því að fanga hið sérstaka hlutverk hans, lýsa því hvað grundvallar tilvist hans og réttlæta hana. Frye talar þar fyrir faglegri nálgun sem byggist á sameiginlegum hugtakaförða svo að meta megi starf bókmenntagagnrýnandans líkt og önnur vísindi.

„Ástæða er til að spyrja enn og aftur hvaða tilgangi bókmenntagagnrýni þjónar, jafnvel þótt hvergi bóli á fullnægjandi svári,“ sagði skáldið og gagnrýnandinn T. S. Eliot (1888–1965) árið 1961 um nauðsyn þess að koma orðum að gildi og mikilvægi bókmenntagagnrýni.⁵⁸ Við megum með öðrum orðum ekki þreystast á að spyrja og efast um hlutverk bókmenntagagnrýni þótt við verðum seint sátt við svörin.

Hugleiðingar þeirra manna sem hér hafa verið nefndir, Arnold, Said, Frye og Eliot, snúast allar um hið sama, hlutverk gagnrýnenda og gagnrýni á líðandi stund, þar sem þeir leitast við að fanga það sem sérkennir bókmenntagagnrýni

⁵⁷ Northrop Frye, „The Function of Criticism at the Present Time“, *Literary Criticism and Theory*, ritstjórar Robert Con Davis og Laurie Finke, London: Longman, 1957/1989, bls. 656–667.

⁵⁸ T. S. Eliot, „To Criticize the Critic“, *To Criticize the Critic and Other Writings by T. S. Eliot*, Lincoln og London: University of Nebraska Press, 1961/1965, bls. 11–26, hér bls. 11.

í von um að auka gildi hennar þegar að henni er sótt og hún í varnarstöðu, ýmist innan stofnana bókmenntanna eða alls samfélagsins. Og enn má greina bergmál þeirra orða sem Matthew Arnold lét falla forðum daga þegar Terry Eagleton leitar svara við því árið 1984 hvaða hlutverki gagnrýni gegnir: „Gagnrýni okkar daga skortir allan skýran félagslegan tilgang. Ýmist er hún í þágu þess kynningarstarfs sem tengist útgáfuiðnaði bókmenntanna eða varðar einungis hið akademíska samfélag.“⁵⁹ Hann telur með öðrum orðum að gagnrýni skorti allan grundvallartilgang í samfélagi okkar. Og leggur þá aukna byrði á herðar gagnrýnandanum.

Þá hefur sænski bókmenntafræðingurinn og gagnrýnandinn Horace Engdahl vikið að veikleikum sem hann telur mega merkja í störfum bókmennta-gagnrýnenda okkar daga. Að hans mati hefur hlutverkið sem gagnrýnandinn gengst undir skaðað þá iðju að gagnrýna. Í greininni „Kritikken og dens dobbeltgænger“ (Gagnrýnin og tvífari hennar) segir hann:

Ef við hikum við að íhuga gagnrýni er það vegna þess að sú vera, sem fyrst birtist þegar hugað er að hlutverki gagnrýnandans í heimi bókanna, er svo lítills metin: Gott ef ekki hikandi milligöngumaður höfundar og lesenda, sáttasemjari á kjaftaklöpp bókmenntanna.⁶⁰

Horace Engdahl bendir á að í tilraun til að lifa af hafi gagnrýnandinn kosið að halla sér að öðrum eignum en sjálfum bókmenntunum – að manngildi, að menningu. Gagnrýnandanum nægi ekki að segja að bók sé góð, heldur segi hann líka til hvers hún sé góð og snúi sér þannig að þörfum fólks sem bókmenntirnar eru kannski einmitt samdar til að mæta.⁶¹

Í samtali við danska bókmenntafræðinginn Marianne Stidsen lýsir Engdahl hinum góða gagnrýnanda og segir að gagnrýni verði að þjóna tilgangi sínum skilyrðislaust án þess að við leiðum hugann að forsendum gagnrýnnar, sem sé þeim að dagblað greiðir gagnrýnanda laun fyrir að segja lesanda hvort hann eigi að kaupa tiltekna bók eða láta vera.⁶² Hér færir Engdahl gagnrýnandanum enn eitt markmið að stefna að: Einmitt þegar hann lætur af öðrum markmiðum en þeim sem lúta að sjálfum bókmenntunum þá birtist okkur hlutverk hans. Sé

⁵⁹ Terry Eagleton, *The Function of Criticism*, bls. 7.

⁶⁰ Horace Engdahl, „Kritikken og dens dobbeltgænger“, *Arret efter drømmen. Essays*, Birgitte Steffen Nielsen þýddi á dönsku, Jensen & Dalgaard, 2014, bls. 125–130, hér bls. 126.

⁶¹ Sama rit, bls. 126–127.

⁶² Marianne Stidsen, *Levende litteratur. Samtaler om kritikens guldalder*, København: V, U Press, 2018, bls. 32.

það hlutverk ekki til staðar veldur gagnrýnandinn ekki verkefni sínu. Þannig kallar Engdahl eftir því, rétt eins og Terry Eagleton, að hverjum gagnrýnanda beri að sinna skýru hlutverki, gagnrýnandastarfi sem sé hans eigið og megi ekki blanda saman við hlutverk skálda eða bókmenntaiðju af öðru tagi. Í orðum Horace Engdahl leynist þannig líka sú skoðun að fagleg kunnátta og vald gagnrýnandans sé í upplausn.

Þau dæmi sem hér eru tekin spanna ólík skeið sögunnar en snúast engu að síður öll um þörf gagnrýnandans til að verja eða réttlæta stöðu sína. Hvað sem þeirri umræðu daganna líður, að gagnrýni okkar daga sé í kreppu, þá virðist nær að líta svo á að varnarstaðan sé tilvistarskilyrði gagnrýnandans. Svo aftur sé vikið að því sem Rónán McDonald hefur fram að færa um dauða gagnrýnandans þá er sá vandi ekki nýr af nálinni. Við það bætist að nýjungar í fjölmiðlum hafa haft áhrif á stöðu gagnrýnandans, hann á ekki lengur þann greiða aðgang að sínum gamla vettvangi, dagblöðum og tímaritum, og áður var. Þótt þar hafi á ýmsu gengið gegnum tíðina og gagnrýni átt misjöfnu láni að fagna í þessum miðlum þá er gagnrýnandi dagsins í dag mögulega í tvöfaldri, jafnvel þrefaldri vörn. Í fyrsta lagi er sjálf tilvist gagnrýnandans skilyrt af því að vera í vörn, í öðru lagi er hann knúinn til að verja tilvist sína í samfélagi sem ekki lýtur valdboðum í sama mæli og áður fyrr, og í þriðja lagi gerist fjölmiðlaheimurinn svo flókinn og vandrataður að hann neyðist til að leita nýrra leiða í von um að ná til viðtakenda sinna.

Niðurstaðan er ljós. Af þeim dæmum sem hér hafa verið rakin má sjá að gagnrýnandinn hefur alltaf staðið í vörn eða talið sér ógnað. Við það má bæta að hafi gagnrýnandi fyrri tíma verið knúinn til að staðfesta tilveru sína og verja stöðu sína, sér hann ekki síður ástæðu til þess nú þegar hugvísindi okkar daga standa í vörn andspænis kröfunni um nytjagildi vísindanna, bæði hvað varðar rannsóknir og kennslu. Að mati bandaríska bókmenntafræðingsins Ritu Felski er sú kreppa sem nú ríkir í almennri bókmenntagagnrýni nátengd kreppu hugvísinda okkar daga og telur hún því þörf á nýrri hugsun þegar gagnrýni á bókmenntir á í hlut. Kreppan stafar að hennar mati af því að sótt er að hugvísindum og þau neyðast til að verjast, bæði hvað varðar kennslu og rannsóknir.⁶³

Kreppa og skilyrði tilvistar

Eins og hér hefur verið rakið er margt líkt með sögu færeyskrar gagnrýni og sögu hennar á Norðurlöndum og víða í Vestur-Evrópu. Hafi umræða um gagnrýni í kreppu risið hátt í grannlöndum okkar á það ekki síður við um Færeyjar þótt

⁶³ Rita Felski, *The Limits of Critique*, Chicago: The University of Chicago Press, 2015, bls. 1–13.

okkur skorti rannsóknir til að leggja mat á stöðuna. Reglulega má þó sjá og heyra þá umræðu í færeyskum fjölmiðlum að nú sé hart sótt að gagnrýni sem sérstöku tjáningarformi og rými hennar þröngt. Öll umræða um stöðu gagnrýni í færeysku menningarlífi á sér þó enn aðra vídd og sú er hvorki lítil né ný af nálinni: Að færeyskt samfélag sé svo lítið og starf gagnrýnandans því einstaklega erfitt vegna þess hve samfélagið sé fámennt og persónutengsl nán. Þar þekki allir alla og að sá sem gagnrýnir bókmenntir og aðrar listir sæki þannig óhjákvæmilega að ættingjum, vinum eða kunningjum. Því gefist margir góðir gagnrýnendur upp við iðju sína eða veigri sér við að taka nokkurn tíma opinberlega til máls.

Ég hef hér leitast við að draga fram þá staðreynd að vettvangur bókmenntalífs í Færeyjum er bæði örlítill og viðkvæmur. Því má með sanni segja að það sé hlutskipti bókmenntagagnrýni í okkar örmáa samfélagi að standa á byrjunarreit, eiga erfitt uppdráttar og vera jafnvel við það að lognast út af. En ef hugað er að því hvað hugtakið *kritík* merkir upphaflega er varla svo dapurt um að litast. Sænski rithöfundurinn og gagnrýnandinn Magnus William-Olsson, sem fyrr var nefndur, bendir á að orðið *kritík* sé dregið af gríska orðinu *krínein* og af sama stofni og orðið *kreppa*.⁶⁴ Krítík og kreppa, einhverra hluta vegna verða þessi hugtök ekki að skilin. Kreppa er grundvallarforsenda allrar menningar. Á sama hátt og mannfólkið verður að takast á við lífskreppur af ýmsu tagi eigi það að þroskast og eflast, stuðla kreppur að vexti og viðgangi bókmennta og bókmenntagagnrýni. Sú umræða sem átt hefur sér stað í nágrannalöndum okkar um gagnrýni í kreppu er því alls engin nýlunda eins og hér hefur verið rakið, heldur er hún – ekki síst hvað Færeyjar varðar – forsenda þess að gagnrýni nái að lifa, jafnvel forsenda þess að menning nái að dafna.

Íslensk þýðing: Þorvaldur Kristinsson.

⁶⁴ Magnus William-Olsson, „Postkritik och performativ kritik. En föreläsning“, *Kritiken i den nya offentligheten*, ritstjóri Magnus William-Olsson, Ariel Litterär kritik [11], 2018, bls. 225–241, hér bls. 227.

ÚTDRÁTTUR

Stöðugar umbreytingar á fjölmiðlalandslagi samtímans og valdakerfum samfélagsins fela í sér margvíslegar áskoranir fyrir bókmenntategundina ritdóma. Undanfarna áratugi hafa bæði fræðafólk og blaðamenn talað um hættuástand í þeim efnium. Í þessari grein er leitað svara við þeirri spurningu hvort það eigi við um bókmenntagagnrýni í Færeyjum, sem hefur einkennst af skorti frá því þessi textategund kom þar fram í fjölmiðlum seint á 19. öld. Færð eru rök fyrir því að kreppuástand í bókmenntagagnrýni, og varnarstaða ritdómara, séu ekki nýmæli. Þvert á móti sé slík kreppa eitt aðaleinkenni bókmenntagagnrýnninnar. Jafnvel megi líta svo á að hún gegni mikilvægu hlutverki í bókmenntalandslaginu og sé forsenda fyrir tilvist ritdóma.

Lykilord: bókmenntagagnrýni, færeysk bókmenntagagnrýni, ritdómar, bókmenntategundir, fjölmiðlar, kreppa, varnarstaða

ABSTRACT

With today's media landscapes and power structures in constant flux, the literary review genre is facing multiple challenges. During the past decades there has been a tendency in academic and journalistic writing to see the situation as a condition of crisis. However, the question is whether this can be said about literary criticism in the Faroe Islands where a culture of deprivation has been a reality since the genre was born in the late 19th century. This article claims that the crisis of literary criticism and literary critics defending themselves is not something new. On the contrary, this is part of the very nature of the genre and can be seen as an essential part of literary development and as a precondition for the very existence of the genre.

Keywords: literary criticism, faroese literary criticism, reviews, genre, media, crisis, defensive position

PAULA GAARD

Doktor í bókmenntafræði